

5. Фурман О.Є., Фурман А.А., Дикий Я.О. Вчинок і подія як соціємна організованість життєвого шляху особистості. *Психологія і суспільство*. 2021. № 2. С. 143-168. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2021.02.143>
6. Hans Selye. (1974) *Stress without distress*. New York.
7. Robert M. Sapolsky. (2017). *Behave: The Biology of Humans at Our Best and Worst*. New York.

Андрій Лазарук

*здобувач третього рівня вищої освіти (PhD) зі спеціальності 053 Психологія,
Західноукраїнський національний університет*

Науковий керівник – Анатолій Фурман

*доктор психологічних наук, професор,
Західноукраїнський національний університет*

САМОВИЗНАЧЕННЯ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ВЧИНКОВО-ЦИКЛІЧНИЙ ВИМІР

Війна є одним із найстрашніших випробувань, які можуть випасти на долю людини. Вона зачіпає усе – від буденного життя до найглибших психологічних переживань. В умовах війни, коли життя стає нестабільним і непередбачуваним, процес самовизначення набуває особливого значення, спонукаючи особу до самовизначення в системі нових цінностей та пріоритетів. Самовизначення в умовах війни пов'язане не лише із процесом адаптації до нових умов, але й із віднаходженням свого місця в теперішньому і пошуком перспектив на майбутнє. Багато людей під впливом війни стають активними учасниками соціальних змін, політичного життя, прагнуть зробити свій внесок у відновлення країни. Відтак самовизначення в умовах війни може стати поштовхом до особистісного зростання, розвитку нових навичок, відкриття нових можливостей.

Аналіз наукової літератури показує, що різні аспекти самовизначення людини в умовах війни у вчинково-циклічному вимірі поставали предметом психологічного аналізу. Так, проблему самовизначення людини досліджували І. Карівець [1], О. Коропатов [3], О. Морщакова [4] та ін. Соціально-психологічні умови самовизначення людини в умовах війни розглядали С. Дембіцький [6], О. Злобіна [6], І. Карівець [1], А. Коваленко [2], Н. Костенко [6] та ін. Зокрема, дослідники розкрили сутність, охарактеризували види й форми самовизначення, його взаємозв'язки із самоактуалізацією і самоздійсненням, а також динаміку розвитку в онтогенезі, показали деякі його прояву в умовах війни. Проте у психологічному осмисленні самовизначення в умовах війни доцільно застосувати циклічно-вчинковий підхід А. В. Фурмана [7], який дає змогу обґрунтувати цей феномен як самостійний, усвідомлений, іманентний та вартісно зумовлений вибір людиною свого життєвого шляху й реалізації власних сенсожиттєвих вартостей.

В сучасних умовах важливою особистісною проблемою постає самовизначення – процес, за допомогою якого людина визначає свої унікальні характеристики, цінності, переконання і життєві цілі. Це поняття включає елементи самоусвідомлення (розуміння власних емоцій, мотивів, потреб і

здібностей), самоідентифікації (визначення себе через різні аспекти, такі як роль у суспільстві, професійність, культурні та соціальні статуси), самореалізації (прагнення до розвитку і вираження власного потенціалу через досягнення особистісних цілей) й самоактуалізації (досягнення гармонії з собою, відчуття внутрішнього задоволення від вираження своїх унікальних здібностей і талантів). При цьому здійснене самовизначення не лише формує особистісну ідентичність, але й дозволяє людині зрозуміти свої сильні і слабкі сторони, встановити особисті цілі і реалізувати власні цінності у своєму житті.

Психологія вчинку, розроблена українським психологом В. Роменцем [5] і деталізована й методологічно осмислена А. В. Фурманом [7], надає унікальну рамку для розуміння процесу самовизначення в умовах війни. Вона допомагає дослідити, як людина приймає рішення і діє в екстремальних умовах, таких як війна, що змушує переглядати свої цінності, цілі та орієнтири. При цьому циклічно-вчинковий підхід А. В. Фурмана [7] виходить з того, що вчинок є ключовим актом, через який людина проявляє себе як індивід, особистість, індивідуальність та універсум. Вчинок при цьому не є просто одномоментною чи одноактною дією; він включає в себе усвідомленість ситуації, моральний вибір і відповідальність за прийняте рішення, а також рефлексивне осмислення зробленого на предмет відповідності власним сенсожиттєвим орієнтирам. Відтак психологічне осмислення самовизначення в контексті циклічно-вчинкового підходу А. В. Фурмана [7] доцільно здійснити через характеристику ситуації, мотивації, вчинкової дії та рефлексії.

Зазначимо, що ситуація самовизначення людини значною мірою зумовлюється війною. Війна – одне з найбільш руйнівних і екстремальних явищ, яке може статися у житті людини. Вона вносить радикальні зміни у звичне життя, змушуючи реагувати на нові виклики і обставини, й радикально змінює реальність, змушуючи переглядати свої цінності, пріоритети та сенс життя. Перший і найочевидніший аспект самовизначення в умовах війни пов'язаний з базовими потребами в безпеці та виживанні. Коли життя і здоров'я знаходяться під загрозою, людина змушена приймати рішення, які безпосередньо впливають на її виживання. Цей етап самовизначення часто включає такі дії, як евакуація з небезпечних зон, пошук укриття, забезпечення їжею та водою. Водночас, цей процес часто включає моральні й етичні вибори. Наприклад, чи варто залишатися і допомагати іншим або врятувати власну сім'ю, навіть якщо це означає залишити інших без допомоги. Ці рішення стають основою для подальшого самовизначення, адже вони формують нові внутрішні переконання і цінності. Війна вимагає від людини мобілізації внутрішніх ресурсів, переосмислення цінностей та формування нових життєвих орієнтирів. Такі умови значною мірою стають каталізатором для самовизначення, адже особа змушена приймати важливі рішення, що визначають її подальшу долю.

Важливим аспектом розуміння самовизначення в умовах війни є вивчення психологічних механізмів, що стоять за цими процесами. Емоції, такі як страх, гнів, надія та відчай, відіграють ключову роль у формуванні мотиваційних установок. Наприклад, страх може стимулювати до дій, спрямованих на забезпечення безпеки, тоді як гнів може мотивувати до активного опору агресору. В таких умовах самовизначення стає ключовим процесом, що

допомагає людині віднайти свій шлях і зберегти й реалізувати власні сенсожиттєві вартості.

Що стосується мотивації самовизначення в умовах війни, то, незважаючи на те, що одним з найсильніших мотиваторів у таких умовах є потреба в безпеці та виживанні, в основі самовизначення людини дуже часто постають духовні, екзистенційні вартості. Стимулюють до активних дій не лише вітальні потреби, але й соціальні, духовні, альтруїстичні та інші мотиви, які часто визначають подальший шлях суб'єкта та формують основу для самовизначення. Так, в умовах війни часто проявляється мотив альтруїзму та співчуття. Бажання допомогти іншим, особливо тим, хто постраждав або знаходиться у більш складній ситуації, стає важливим аспектом самовизначення. Альтруїстичні дії не лише допомагають іншим, але й сприяють зміцненню внутрішньої сили та самоповаги людини, формуючи її нову ідентичність. Спільні дії, такі як волонтерство або участь у групах самооборони, сприяють формуванню нових соціальних зв'язків і взаємної підтримки. Потреба у спільності мотивує до активної взаємодії та допомоги іншим, що, у свою чергу, допомагає їм самовизначитися у нових умовах. Окрім того, війна ставить перед людиною складні моральні вибори, які змушують її звертатися до своїх внутрішніх цінностей та принципів. Питання про те, що є правильним і справедливим, стає центральним у процесі самовизначення. Людина може бути мотивована бажанням зберегти свою гідність, захистити невинних або боротися за свою країну. Важливим мотиватором є бажання відстояти свою незалежність і свободу, що стимулює до активних дій і може виражатися у рішенні вступити до ЗСУ, брати участь у протестах або підпільній діяльності. Внутрішні цінності дуже часто стають основою для прийняття рішень, які визначають напрямок дій і формують особистість в особливо важких обставинах.

Війна змушує людину діяти в умовах, які вимагають миттєвих і часто радикальних рішень, стимулюючи її до конкретних учинкових дій. У мирний час процес самовизначення може бути поступовим, однак в умовах війни він стає більш інтенсивним і сконцентрованим, спонукаючи особу здійснювати важливі життєві вибори, пов'язані з прийняттям відповідальності, почуттям обов'язку, самопожертвою, майбутніми перспективами та ін. Так, війна ставить людину перед складними моральними виборами, і кожен її вчинок несе в собі етичну відповідальність. Вибір між залишитися і боротися або евакуюватися, допомагати іншим або захищати тільки своїх – ці рішення формують моральну основу особистості і визначають її самовизначення. Також війна часто вимагає від людини самопожертви заради вищих цілей. Почуття обов'язку перед своєю країною, родиною, спільнотою стає потужним мотиватором для дій. Ці вчинки формують нову моральну ідентичність, засновану на відданості і самопожертві. При цьому війна не лише руйнує, але й створює умови для осмислення нових перспектив. Кожен вчинок у цьому процесі стає кроком до нового майбутнього, формуючи нову ідентичність і нові життєві орієнтири. Вчинки, спрямовані на допомогу іншим, захист країни чи участь у відновленні зруйнованих спільнот, допомагають знайти сенс і мету у складних обставинах. Тому здійснення самовизначення в таких умовах завжди включає пошук і творення нового сенсу.

Війна як екстремальна ситуація, впливаючи на мотиви самовизначення і відповідні вчинкові акти, також активує складні психологічні механізми рефлексії та переосмислення особистістю власних дій і життєвих виборів. В умовах війни етичні та моральні питання набувають особливого значення для рефлексії, тому рефлексивні механізми актуалізують зроблені вибори між різними стратегіями виживання і захисту, соціальної взаємодії й усвідомлення своєї відповідальності, співставляючи сутність вчиненого із власними морально-етичними вартостями й сенсожиттєвими орієнтирами. Здатність зберігати ментальний фокус у стресових умовах, приймати складні рішення та відповідати за них, розуміти свої емоції і діяти відповідно до своїх цінностей – все це є складовими рефлексії в умовах війни. Відтак рефлексія в умовах війни допомагає людині не лише вижити із мінімальними втратами, але й знайти новий сенс у житті, сформувати стійку ідентичність і зберегти людяність та гуманність.

Отже, самовизначення людини в умовах війни є складним і багатограним процесом, що виявляється у вчинку і включає не лише ситуативну вітальну реакцію на поточні обставини, але й морально осмислене теперішнє і наповнене сенсом майбутнє. Важливо, що війна не лише створює безпрецедентні виклики для самоздійснення, але й відкриває нові перспективи для особистісного росту і розвитку, надає новий сенс життю, стимулюючи суб'єкта до переосмислення цінностей, пошуку сенсу життя, формування нових соціальних зв'язків та подолання набутих психологічних травм. Війна, актуалізуючи вчинок самовизначення у його циклічному формовиванні, також змушує особу переглянути свої життєві вартості, знайти нові морально осмислені цілі та реалізувати життєві пріоритети. Зазначимо, що вчинок самовизначення – це безперервний процес, що постійно актуалізується в новій ситуації, у боротьбі мотивів і виборі з-поміж них, у здійснених учинкових актах та рефлексивних механізмах, спонукаючи людину до нових звершень, самоактуалізації та життєвого самоздійснення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Карівець І. Деякі екзистенціальні рефлексії про самовизначеність в умовах війни. *Гуманітарні візії*. 2022. Вип. 8, № 2. С. 28-33. URL : <https://doi.org/10.23939/shv2022.02.028>.
2. Коваленко А. Б. Особистість у вимірах війни: особливості психологічного благополуччя. *Особистість та її історія : колективна монографія* / за ред. Н.В. Чепелевої, М.В. Папучі. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. С. 240-269.
3. Коропатов О. М. «Бути собою»: самоактуалізація студентської молоді в умовах війни. *Юридичний бюлетень*. 2023. Вип. 28. С. 172-179.
4. Морщакова О. Самовизначення особистості у системі взаємовідносин «людина – світ» у рамках філософії вітакультури. *Психологія і суспільство*. 2008. № 1. С. 25-34.
5. Роменець В. А. Вчинок і світ людини. *Основи психології : підручник* / за ред. О.В. Киричука, А.В. Роменця. Київ : Либідь, 1999. С. 383-402.
6. Українське суспільство в умовах війни. 2022 : колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін. ; за ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.

7. Фурман А. В. Категорійна матриця вітакультурної методології : від мислевчинення до канону. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 6-50.

Борис Любий

*здобувач третього рівня вищої освіти (PhD) зі спеціальності 053 Психологія,
Західноукраїнський національний університет
Науковий керівник – Гірняк Андрій,
доктор психологічних наук, професор,
Західноукраїнський національний університет*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ОСІБ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Антисоціальна поведінка є актуальною та соціально важливою проблемою, яка стосується як на окремої особистості, так і суспільства в цілому. Ця поведінка охоплює порушення соціальних норм, агресивність та інші асоціальні форми поведінки. Частіші факти антисоціальних поведінкових проявів вказують на необхідність пошуку нових підходів до вирішення цієї проблеми. Нові підходи мають враховувати сучасні соціально-культурні контексти та індивідуально-типологічні особливості дітей.

Феномен делінквентної поведінки є складним і багатовимірним явищем, яке охоплює різні аспекти людського життя та вимагає міждисциплінарного підходу для його вивчення. Проблема делінквентної поведінки розглядається в різних галузях науки, що відображає її багатогранність: соціології, психології, медицині, педагогіці, юриспруденції, етиці [2].

Чезаре Ломброзо був одним із перших дослідників, який підняв питання біологічних чинників делінквентної поведінки. Його праці, зокрема книга «Злочинна людина» («L'uomo delinquente»), мали значний вплив на розвиток кримінології та породили багато дискусій у наукових колах. Ломброзо вважав, що існує «кримінальний тип» особистості, який зумовлений спадковими та біологічними чинниками, включаючи певні фізичні риси. Він стверджував, що особи, схильні до злочинності, мають антропометричні характеристики, такі як виступаюча нижня щелепа, ріденька борідка та знижена чутливість до болю. Через те, що саме в дітей молодшого шкільного віку формується особистість [3]. Водночас інші автори обґрунтовували переважаючу роль сім'ї, освітніх закладів, соціально-культурного середовища, релігійності та когнітивного розвитку особистості у розвитку протиправної поведінки молоді. Зокрема, дослідження М. Gupta, S. Mohapatra та Р. Mahanta підкреслюють складність делінквентної поведінки та окреслюють численні фактори ризику, які сприяють її розвитку, а саме: особистісні, батьківсько-сімейні, суспільні, освітні, фінансові, а також психічні та психологічні [1].

Профілактика делінквентної поведінки в осіб молодшого шкільного віку – це комплекс заходів, спрямованих на запобігання виникненню антисоціальної поведінки та стимулювання позитивного розвитку дітей.